

Jože šušmelj: spomini na mladost v luči obmejnega (ne)sodelovanja med Novo Gorico in Gorico

Marko Klavora

Through the memoirs and writings of diplomat, sociologist and politician Jože Šušmelj (1939–2024), the paper demonstrates how his generation in Nova Gorica tried to build „bridges“ between Gorica and Nova Gorica at the local level. The question that the author of the article asks himself is following: how did individuals in Nova Gorica and Gorica, as agents and (co)creators of historical events, dealt with the newly established border between Italy and Yugoslavia after 1947? Paper presents the cooperation between the two municipalities after the Udine agreement. The emphasis is therefore on cooperation. Disagreements, disputes, demonstrations, protests, which were (and are) „produced“ weekly in the border reality are a consequence of the situation in which individuals in the Goriška region along the Yugoslav-Italian border found themselves after the end of World War II.

UVOD

Med letoma 2022 in 2023 sem opravil več pogovorov s sociologom, diplomatom in politikom Jožetom Šušmeljem (1939–2024), s kolegico dr. Petro Kolenc sva nato leta 2024 uredila njegovo poslednjo knjigo *Sodelovanje med dvema mestoma. Gorica in Nova*

Gorica.¹ Skozi spomine in pisanje Jožeta Šušmelja bom v tem prispevku poskušal prikazati, kako je njegova generacija² v Novi Gorici poskušala na lokalnem nivoju zgraditi »mostove« med Gorico in Novo Gorico ter na kakšen način je daljše trajanje tega prostora vplivalo na opredeljevanja posameznikov in posameznic v obdobju neposredno po drugi svetovni vojni. Vprašanje je sledeče: kako so se posameznice in posamezniki v Novi Gorici in Gorici kot akterji in (so)ustvarjalci³ zgodovinskega dogajanja soočali z novonastalo mejo med Italijo in Jugoslavijo po 15. 9. 1947? Meja je bila namreč za prebivalstvo zgodovinski »novuum« saj je pred drugo svetovno vojno ni bilo. Predstavitev njegovega pogleda bom zaključil v letu 1975, tik pred podpisom Osimskih sporazumov.

Analiza identitetne manipulabilnosti, preklapljanja, spodbojnosti postavlja na laž konstrukte o političnih mejah kot zapiralih domnevno naravnih populacij, nacionalnih kultur.⁴ To je ena raven. Druga raven je manj vezana na politično-upravno strukturo kot pa na samo geografsko lego prostora. Obmejna in periferna regija Goriške je bila v srednjem in novem veku razpeta med beneškim in habsburškim gospodarskim in političnim prostorom, v sodobni zgodovini pa je tod potekala jugoslovansko-italijanska meja. Dejstvo je, da državne meje v prostoru in času niso homogene, skozi prostor in čas se spreminjajo. Raziskovalci, ki se ukvar-

1. JOŽE ŠUŠMELJ, *Sodelovanje dveh mest: Nova Gorica in Gorica*, Ljubljana, Založba ZRC in Goriški muzej, 2024.

2. V pričujočem prispevku sem osredotočen na pot Jožeta Šušmelja. Na tem mestu bi rad opozoril še na dve monografiji, ki sta jih napisala takratna akterja v prvi osebi: TOMAŽ VUGA, *Projekt Nova Gorica*, Ljubljana, Založba ZRC, 2018; BRANKO MARUŠIČ, *Izza spominov. O dogodkih in ljudeh*, Ljubljana, Založba ZRC, 2021.

3. ANTHONY COHEN, *Self consciousness: An alternative anthropology of identity*, London, Routledge, 1994.

4. DUŠKA KNEŽEVIČ HOČEVAR, *Preučevanje mednarodnih meja v geografiji in antropologiji: paradigmatški in konceptualni odnosi*, v: *Geografski zbornik XXXX*, 2000, str. 92.

jamo z mejnimi študijami, lahko v skladu z zgornjo ugotovitvijo iščemo povezave tudi med vsakokratnim spreminjanjem razmerij med centrom in periferijo.⁵ Kot pa za obmejna področja srednje in vzhodne Evrope opozarja Marta Verginella, k »*določitvi fiziognomije državnih meja niso prispevale samo institucionalne potrebe političnih središč. Pogosto so odigrale vlogo same obmejne družbe. Razmere, naklonjene menjavi, ali pa okoliščine, ki so, nasprotno, silile k napetosti, procesi sodelovanja in prakse izključevanja so bili odvisni predvsem od prebivalstva, ki je živelo na teh območjih in njegove potrebe, da državno mejo raje kot v pregrado preoblikuje v odprt prehod.*«⁶ Če imajo torej prebivalci »ob meji« več skupnega (ali pa vsaj toliko) s prebivalstvom na drugi strani meje kot pa s samim centrom oblasti in moči, je to za samo identifikacijo vsega prebivalstva s centrom problem: s stališča centra postanejo posamezniki in skupnosti ob meji pogosto kriminalizirani, nevarni, subverzivni, na drugi strani pa se posamezniki in skupnosti ob meji ne prepoznavajo (v celoti) znotraj vsakokratnih državnih okvirov. Center politične moči je prebivalcem ob meji v preteklosti pogosto podeljeval manjše (vojaške in ekonomske) privilegije, da bi uspel obdržati njihovo naklonjenost,⁷ zato je prebivalstvo v daljšem trajanju razvilo svoje načine pripadnosti političnim in gospodarskim centrom. Na drugi strani Minnich opozarja: »*kadar državne meje arbitrarno ločijo vasi, v katerih so se ljudje med seboj poročali, trgovali in izmenjevali, kakor velja za tukaj obravnavane območje v tem obdobju, v katerih so ljudje delili način življenja, vero*

5. T. M., WILSON, H. DONNAN, *Nation, state and identity at international borders*. V: Wilson T. M., Donnan H. (ur.): *Border identities. Nation and state at international frontiers*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, str. 24.

6. MARTA VERGINELLA, *Meja drugih*, Ljubljana, Modrijan, 2009, str. 19.

7. ALEKSANDER PANJEK, INES BEGUŠ, *Mejniki zahodne meje*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 64, št. 3, 2024, 14-36.

in vernakular(je), se lahko prebivalci sčasoma začnejo spraševati o legitimnosti ustanov, ki take meje vzdržujejo; neizogibno začutijo nasprotje med obvezujočim statusom državljanov in pripadnostjo skupinam, ki v državo niso vključene.»⁸ S pomočjo določitve dveh **spominskih skupnosti** (italijanske in slovenske) sta Kaja Širok⁹ in Alessandro Cattunar¹⁰ na primeru Gorice in (kasnejše) Nove Gorice pokazala, na kašen način sta se v letih 1943–1947 (pre)oblikovali dve nasprotni (nacionalni) kolektivni memoriji v obmejnem prostoru in kako je »*preteklost prostora dojeta in razumljena v različnih zgodovinskih diskurzih, ki so vir prerekanj in spopadov tako na lokalni kot nacionalni ravni*«. ¹¹ Vendar je na tem mestu vredno dodati, da z zaokrožitvijo v širše tvorbe, lokalne skupnosti ne izgubijo občutka svoje različnosti, niti občutka za prostor, v katerem so. Skupnosti prilagodijo nacionalne identitete, brez, da bi izgubila svoje lastne.¹² Ključno vprašanje v biografski raziskavi je sledeče: Kako posameznika videti tudi kot ustvarjalca in ne samo pasivnega opazovalca zgodovine, na drugi strani pa pokazati, kako se je s svojimi življenjskimi strategijami prilagajal političnim in gospodarskim razmeram v danem zgodovinskem trenutku.

8. R. G. MINNICH, *Socialni antropolog o Slovencih. Zbornik socialnoantropoloških besedil*. Ljubljana, 1993, str. 92.

9. KAJA ŠIROK, *Kalejdoskop goriške preteklosti : zgodbe o spominu in pozabi*, Ljubljana, Založba ZRC, 2012.

10. ALESSANDRO CATTUNAR, *Il confine delle memorie: storie di vita e narrazioni pubbliche tra Italia e Jugoslavia (1922-1955)*, Firenze: Le Monnier Università; Milano: Mondadori Education, 2014.

11. KAJA ŠIROK, *Kolektivno spominjanje in kolektivna pozaba v obmejnem prostoru: Spomini na Gorico v letih 1943–1947, doktorska disertacija*, str. 48.

12. PETER SHALINS: *Boundaries, The making of France and Spain in the Pyrenees*, University of California Press, 1989, Berkley, str. 274.

JOŽE ŠUŠMELJ: SPOMINI NA MLADOST

Jože Šušmelj (1939–2024), se je rodil kot četrti otrok na Trnovski planoti pri Voglarjih v obdobju fašizma, tako da niti ni mogel biti poimenovan ali krščen kot Jože, ampak kot Giuseppe, zaradi česar so ga v družini in v vasi vse življenje po domače klicali „Pepi“. Njegovo zgodnje otroštvo si danes težko predstavljamo: v hiši so v vojni vihri kdaj prespali partizani, kdaj pa nemški vojaki. Še ne 6-leten je poslušal rafale in bobnenje bitke za Trnovo januarja 1945. Otroci na vasi so bili po vojni (ali kar po obeh svetovnih vojnah) po vsej odmetani vojaški zapuščini do zob oboroženi, marsikateri je v igrah z eksplozivom ali naboji, ki so jih za zabavo metali v žerjavico ognjev, izgubil oko, roko.¹³ Generacija je bila zaznamovana z vojno, hkrati pa z izgubo mesta, ki je bilo stoletja središče regije. V neobjavljenih spominih na mladost je Jože zapisal:

Nedeljski dopoldan. Pri sosedu se zbirajo ljudje s slovensko zastavo. Pražnje oblečeni. V Gorico bodo šli demonstrirat in zahtevati našo pravico. Otroci ne smemo zraven, nevarno je „čerini“¹⁴ pretepajo, zapirajo in ne poznajo milosti: otroci sedimo na zidu in opazujemo kolono, ki se je odpravila na pot – za našo Gorico. Tudi za nas otroke je bila Gorica središče sveta, z vrtiljaki ob Andrejevem sejmu, z bogatimi trgovinami in velikimi hišami; doživljali smo jo v varnem stisku očetove ali materine roke. Nad nami kroži letalo in z belo meglico napiše na nebu nad Gorico ogromni črki OF¹⁵. Zvečer se vračajo utrujeni in razočarani. Pod vaško lipo pripovedujejo o brezobzirnosti vojaške in civilne policije, ki jih je razganjala in pretepala; dajejo si duška in nekateri glasno izražajo svoj dvom, da nam bo Gorico uspelo zadržati. Naslednje nedelje se spet po-

13. ANDREJ ŠUŠMELJ, Moj oče ... V: Šušmelj, 2024, str. 239.

14. Pripadniki civilne policije v obdobju Zavezniške vojaške uprave. Oznaka čerini se jih je prijela zaradi belih čelad, ki so jih nosili na temno uniformo, op.a.

15. Osvobodilna fronta, op.a.

novijo ti pohodi. Med tednom ni časa za demonstracije, treba je delati.¹⁶

Konec vojne so prebivalci Evrope dočakali demoralizirani, revni in naveličani. Na tem prostoru se je končala že druga svetovna vojna v razmiku dvajsetih let, ki je pustila v prebivalcih in pokrajini močne odtise in pečate, razblinila mnoge ideale in ljudi prepojila s sovraštvom in maščevanji, ki ga povojne generacije, ki smo zrasle v miru, težko razumemo. Ob vzvratnem pogledu se zdi, da se je velika večina slovenske skupnosti na Primorskem umeščala v kategorijo zmagovalcev, vendar drži ugotovitev zgodovinarja Tonyja Judta¹⁷: podoba zmagovalcev je bila kaj borna: partizani, uporniki in osvoboditelji, ki so se na Primorskem maja 1945 „spustili iz hribov in gozdov“, so bili borno oblečeni in lačni, tako kot velika večina prebivalstva, vendar oboji polni upanja in zaupanja v tisto, kar prihaja. Konec vojne slovensko govorečemu in opredeljenemu prebivalstvu ni prinesel končnega cilja, ki si ga je zadala Osvobodilna fronta, to je priključitve celotne Primorske k Jugoslaviji. Pri veliki večini prebivalstva v coni A je to pomenilo tudi „dvojnost“ v odnosu do zavezniških vojakov: po eni strani so zavezniške (ameriške in britanske) vojake navdušeno sprejemali, ker so skupaj z jugoslovansko armado in partizani prinesli konec vojne, zmago nad fašizmom in materialne dobrine, vendar so bili na drugi strani (predvsem ob asistenci centrov oblasti v Jugoslaviji in coni B) njihovi „sovražniki“, saj so jih ločili in oddaljevali od željene priključitve k Jugoslaviji. Predvsem sta bili dve leti delovanja ZVU za večino prebivalstva ob zavedanju, da se odločitve o njihovem prihodnjem življenju sprejemajo na drugih ravneh, čas velikega

16. JOŽE ŠUŠMELJ, Spomini na mladost, str. 28., pri avtorju.

17. TONY JUDT, Povojna Evropa, Ljubljana, 2007, str. 27.

pričakovanja. Vmesni čas.¹⁸

Med letoma 1947 in 1955 je bila državna meja med Italijo in Jugoslavijo skoraj¹⁹ hermetično zaprta. Za prehod sta bila potreben potni list in italijanski vizum, ki ga je izdal generalni konzulat Italije v Zagrebu. Graničarji so s psi nadzorovali mejo in streljali na vsakega, ki se ob pozivu ni ustavil. Bilo pa je tudi veliko navdušenja, zlasti med mladimi, ki so sodelovali v mladinskih delovnih brigadah pri obnovi in gradnji porušene domovine. Mladim so se odprla tudi šolska vrata za nadaljevanje šolanja. Številni mladi iz revnih družin so s pomočjo države nadaljevali šolanje in tako so kasneje bistveno prispevali k gospodarskemu in kulturnemu razvoju Nove Gorice in celotne Primorske. Državna meja, načrtana leta 1947, je razdvojila prej stoletja skupno Goriško pokrajino, ki je bila enoten upravno-politični, gospodarski, kulturni in večnacionalni prostor. Na obeh straneh umetno načrtane državne meje so si ljudje želeli sodelovanja, povezanosti s sorodniki, prijatelji in znanci, ki jih je nova meja prekinila. Ob nedeljah so se zbirali na železniški postaji in od daleč mahali sorodnikom ali pa znancem čez mejo. To je prišlo do izraza tudi 6. avgusta 1950, ko je množica ljudi v Rožni dolini vdrla v Gorico.²⁰

Velika Britanija in ZDA sta 8. oktobra 1953 objavili namero, da bosta ukinili cono A STO in jo prepustili Italiji. V ta namen je Italija osredotočila svoje sile na mejah cone, enako pa je v znak nasprotovanja enostranski odločitvi storila tudi Jugoslavija, kar je sprožilo tržaško krizo. Zaostrena situacija je pripomogla k odločitvi velikih

18. MARKO KLAVIDA, Zavezniška vojaška uprava (1945-1947) in spomin prebivalcev v Zgornjem Posočju, doktorska disertacija, Koper, 2011.

19. Kot pravilno ugotavlja tudi Katja Jerman uporaba besede *skoraj ni nezanimljiva*. Glej: Katja Jerman, *O povezovanju med Novo Gorico in Gorico, Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici, Nova Gorica, 2004, str.31-32.*

20. PRIMORSKI DNEVNIK, *Podrli krivično mejo*, 15. 8. 1950.

sil za reševanje konflikta po diplomatski poti. V napetih razmerah se je pred tem (5. in 6. septembra) na Okroglici na Vipavskem na proslavi ob 10. obletnici osvoboditve Primorske po nekaterih ocenah zbralo med 250.000 in 400.000 ljudi. Med njimi tudi mladi Jože Šušmelj:

Po končani 3. gimnaziji v Ajdovščini, sem si želel šolati bližje domu. Gimnazija, ki je bila prej v Šempetru, se je preselila v Novo Gorico. Odprli so tudi dijaški dom, štiri stavbe na Grčni v katerih so prej bili delavci, ki so gradili Novo Gorico. V teh stavbah je bila nižja in višja gimnazija in dijaški dom. V stavbi na vrhu griča, v kateri je bil kasneje ženska konfekcija Ideal, je bila velika učilnica in hkrati jedilnica. Vpisal sem se v Novi Gorici v 4. razred in v dijaški dom. Življenje je bilo pestro. Anglo Američani so napovedali predajo Trsta Italijanom. Tito je napovedal, da če se bo to zgodilo, bo tudi jugoslovanska vojska vkorakala v Trst. Vladal je nemir in zaskrbljenost v pričakovanju vojne. Dijaki smo dan za dnem hodili demonstrirati na železniško postajo ali pa v Rožno dolino in z italijanskimi dijaki smo se čezmejno zmerjali in žalili na železniški postaji v Novi Gorici ... V spominu mi je tudi ostalo, da nas je prof. Slavko Kretič v pozni večerni uri peljal na Kostanjevico in v nočni tišini smo na ves glas peli partizanske pesmi in kričali: Gorica je slovenska, Fašisti izginite iz Gorice in druge parole. Tudi v Gorici so mobilizirali italijanske dijake, ki so prišli na mejo ob železniški postaji in prav tako vzklikali šovinistična gesla. 4. novembra po zaključni slovesnosti v Redipugliji na kateri je govoril predsednik italijanske vlade Pela, je veliko udeležencev prišlo demonstrirati na mejo v Gorico in metali so čez mejo letake s šovinistično vsebino. Italijanska vlada je ustavila trgovanje z Jugoslavijo. Kasneje sem bral, da se je zborovanja udeležilo okrog 300. 000 ljudi in da je bilo to najbolj množično srečanje Slovencev v zgodovini. Na posebnem prostoru pred slavnostno tribuno so bile postrojene primorske partizanske bri-

gade, ki jih je Tito obšel in pozdravil v svečani tišini. Nepregledna množica je valovila in iz zvočnikov so donele partizanske pesmi. Prihod Tita je spremljalo huronsko vzklikanje in ploskanje. Tito je v govoru obsodil italijansko rožljanje z orožjem, ki izraža napadalne težnje. Zavzel se je, da bi Trst postal internacionalno mesto, za- ledje, ki je slovensko, pa naj se priključi k Jugoslaviji. Dejal je tudi, da Jugoslavija ne bo okupirala cone A in je videl rešitev samo v pogovorih v iskanju pravične rešitve. Vsako njegovo besedo so ljudje vsrkavali, jo odobravali, ploskali in prekinjali z vzkliki. Šlo je za meje, za Trst in cono B, za vojno in mir. Množica je bila razgreta; preblizu in preveč boleče je še bilo obdobje fašističnega poniževanja in krivic, poleg želje po pravični ureditvi stvari, tudi maščevanje je bilo še živo v ljudeh. Ob povratku smo se izzivalno peljali ob italijanski meji, vzklikali gesla, zmerjali redke opazovalce na drugi strani meje, ki nas je šest let ločevala, pa vendar dajala vtis, kot da je že davno tu.²¹

Po pogajanjih je bil 5. oktobra 1954 podpisan Londonski memorandum, s katerim je z nekaj manjšimi popravki cona A STO pripadla Italiji, cona B pa Jugoslaviji. Pri tem so državljani na obeh straneh meje imeli tudi pravice do izbire državljanstva in do izselitve bodisi v Italijo bodisi v Jugoslavijo. Na delu Primorske, ki je bil dodeljen Italiji, je ostalo približno 65.000 Slovencev. Na jugoslovanski strani je v Istri sprememba politične, družbene in gospodarske ureditve sprožila val množičnega odseljevanja, t. i. »ekso-dus« predvojnega prebivalstva, predvsem iz istrskega urbanega območja, ki je bilo večinsko italijansko.

V Jugoslaviji se je po 15. 9. 1947 za Primorce začel prehod v socialistični sistem, predvsem s postopno nacionalizacijo zemljišč in s preoblikovanjem gospodarskih dejavnosti iz zasebnih v držav-

21. JOŽE ŠUŠMELJ, Spomini na mladost, str.60–61, pri avtorju.

no vodene. Tako kot po vsej Sloveniji so se morali tudi prebivalci na Primorskem soočiti s povsem novo družbeno in politično realnostjo, ki je niso bili vajeni. Obnova, modernizacija in vzpostavljanje socialističnega sistema so zahtevali številne novogradnje in druge investicije, ki so državo popeljale v smeri industrijske družbe. Začeli sta se sanacija in gradnja cestnega in železniškega omrežja, elektrifikacija, nastajale so številne bolnišnice, izobraževalna središča. Po letu 1947 se je težišče razvoja na jugoslovanski strani meje preusmerilo v Koper in nastajajočo Novo Gorico. Stoletna gospodarska, kulturna in politična središča (Trst, Gorica, Čedad in Trbiž) so ostala na drugi strani meje, v Italiji. Ne samo, da so se menjevali prebivalci kot posledica nove meje in političnih ureditev, tudi sam teritorij se je popolnoma na novo osmišljal.

Videmski sporazum, sprejet leta 1956, je pomenil izjemno velik korak pri urejanju obmejnega prometa med Italijo in Jugoslavijo. Na osnovi Videmskega sporazuma je bilo na državni meji postopoma urejenih 52 mejnih prehodov na kopnem, od tega 9 mednarodnih, 35 maloobmejnih in 8 sezonskega značaja, in 6 mejnih prehodov na morju. Poleg prepustnic je sporazum predvideval tudi številne olajšave za delavce, uradnike, dvolastniške kmete, zdravnike in tudi za uvoz in izvoz zdravil. Videmski sporazum se je z leti dograjeval in prinašal vse več ugodnosti, ki so iz Primorske naredili eno izmed glavnih vstopno-izstopnih točk za pretok blaga in tudi zahodnih kulturnih vplivov za celotno Jugoslavijo.

V tem obdobju skoraj ni bilo stikov med obmejnimi občinami. Redka srečanja so bila le med organizacijo Zveze borcev in italijanskim borčevskim združenjem ANPI, in to predvsem na osnovi osebnih poznanstev iz obdobja druge svetovne vojne. Med Zvezo komunistov in italijansko komunistično partijo pa so bili zaradi resolucije Informbiroja prekinjeni vsi stiki, saj je italijanska KP podpirala resolucijo in je bila na strani Sovjetske zveze ter sovražno

razpoložena do Jugoslavije.

Jože Šušmelj je šolanje nadaljeval na učiteljišču v Tolminu:

Na učiteljišče sem prišel plah, boječ in tudi redkobeseden. Ko sem bil vprašan ali ko je bilo potrebno javno govoriti, sem imel veliko tremo, pa tudi v komuniciranju z dekleti sem bil neroden in poln mencanja. Neroden sem bil tudi v hoji, zlasti pri predvojaški. Ko smo korakali, nisem ločil med levo in desno nogo in na ta račun sem slišal veliko zbadljivk sošolcev. Vsega tega sem se na učiteljišču otresel in postal bolj samozavesten. Učiteljišče nam je dalo dovolj široko izobrazbo in nas oblikovalo v samostojne osebnosti ... Zanimiv je bil tudi izlet s Maksom Pirnikom, znanim slovenskim skladateljem, ki je bil naš razrednik, v Slovensko Benečijo. Bilo je leta 1958 in takrat smo prebivalci obmejnega pasu že imeli prepustnice. Štirje fantje in Pirnik smo neke poletne nedelje šli iz Tolmina peš do mejnega prehoda Solari. Tu smo se v vasi Dreka ustavili v gostilni in naročili pijačo. Hitro so prišli karabinjerji in nas vprašali, če smo pribežali v Italijo. Ko smo jim pojasnili, da smo na izletu, so nas postili pri miru. Med potjo proti Trčmunu, kjer je Ivan Trinko pokopan, smo se ustavili v neki cerkvi, kjer je bila maša v italijanščini. Pirnik je odšel na kor in na starem harmoniju pričel igrati pesem »Lepa, si lepa roža Marijina«. Vsi v cerkvi so se začudeno ozrli proti koru in pričeli, najprej plaho, nato vedno glasneje peti slovensko pesem. Italijanski duhovnik se je začudeno ozrl proti koru.²²

POTI DO SODELOVANJA: OD UNIVERZE V LJUBLJANI DO ŽUPANA NOVE GORICE

Na učiteljišču v Tolminu je Jože dobival štipendijo od Okrajnega ljudskega odbora v Gorici, v četrtem letniku pa so mu štipendi-

22. JOŽE ŠUŠMELJ, Spomini na mladost, str. 66–67, pri avtorju.

jo prenesli na Občino Dobrovo. Po končanem učiteljišču je želel študirati zgodovino na Filozofski fakulteti, vendar so mu dovolili štipendijo za šolanje na Višji pedagoški šoli v Ljubljani. Odločil se je za študij zgodovine in geografije. Ob zaključku letnika je dobil klic kasnejšega diplomata Štefana Cigoja, ki je bil takrat zaposlen na občinskem komiteju Zveze komunistov v Novi Gorici, v katerem mu je povedal da iščejo študente za vpis na novoustanovljeni oddelek študija sociologije na Filozofski fakulteti ter da mu bodo ponudili štipendijo. Jože je ponudbo sprejel. Vpisal se je na Filozofsko fakulteto, na študij sociologije in pod B predmetom psihologijo. Na sociologiji je bil predstojnik in tudi ustanovitelj oddelka Boris Zihlerl, znan jugoslovanski ideolog marksizma in vplivni jugoslovanski politik.

Na univerzi je deloval Klub goriških študentov in v drugem letniku sem bil izvoljen za predsednika kluba. Organizirali smo družabna srečanja, plese in predavanja, med njim predavanje primorskega politika Ivana Regenta, ki nam je opisal njegovo življenje v Moskvi. V študentskem naselju smo organizirali proslavo v čast 70 letnice Franceta Bevka. Ganjen je bil in bil hvaležen, da smo se ga spomnili. Zanimiv je bil tudi pohod po partizanskih poteh Trnovskega gozda in Vipavske doline. Pohod smo pričeli na Predmeji s partizanskim mitingom, drugi dan smo peš nadaljevali pot do Lokvi in Trnovega, kjer smo v zadružnem domu spet imeli prireditev in tretji dan smo šli v Branik, kjer smo s prireditvijo in plesom zaključili pohod. V tradiciji kluba je bilo tudi družabno srečanje s plesom v dvorani na železniški postaji. Postal sem član univerzitetnega odbora Zveze študentov kot predstavnik pokrajinskih klubov. Predsednik univerzitetnega odbora je bil Janez Kocijančič, član pa je bil tudi Milan Kučan. Univerzitetni odbor me je imenoval za odgovornega urednika študentskega časopisa Tribuna, ki je takrat neredno izhajal. K sodelovanju sem pritegnil prijatelja, kolega

iz sociologije Marjana Tavčarja in Tadeja Muniha ter še nekatere druge občasne dopisnike.²³

Ko sta z Marjanom Tavčarjem (1941–2021) diplomirala jima je Zihherl (takrat je bil še predstojnik Sociološkega inštituta) predlagal, da se zaposlita na njegovem inštitutu v Ljubljani. A sta se odločila, da se vrneta v Gorico. Tam je takrat že bil Joško Štrukelj, ki je bil predsednik Skupščine občine (župan) v Novi Gorici in ga je vabil, naj se vrne nazaj v Gorico. To je bilo leta 1965. Ideja Štruklja je bila, da bi zamenjali »partizansko« generacijo (direktorjev in vodilnih) in jo zamenjali z mlajšimi kadri. In zato je prihajal v Ljubljano in vabil mlajše študente,²⁴ ki bi dali novi zagon Novi Gorici. Joško Štrukelj je bil človek s karizmo, le nekaj let starejši od takratne generacije goriških študentov. V prvih letih je v Novo Gorico privabil veliko število mladih sposobnih kadrov, ki bi sicer ostali v Ljubljani ali pa se porazgubili po drugih krajih v Sloveniji. Vodilo ga je načelo, da se mora Nova Gorica kadrovsko in strokovno osamosvojiti od Ljubljane, tudi na področju prihodnjega razvoja.²⁵

Tako sva se z Marjanom Tavčarjem odločila, da prideva v Novo Gorico, čeprav sva imela povabilo, da ostaneva na Sociološkem inštitutu v Ljubljani (bili smo prva generacija sociologov, ki je diplomirala na Filozofski fakulteti). Začela sva brez izkušenj kot sociologa²⁶, ampak menim, da sva bila preveč teoretično usmerjena. To okolje ni potrebovalo razprav o odnosu mladih do Zveze ko-

23. JOŽE ŠUŠMELJ, Spomini na mladost, str. 71–72, pri avtorju.

24. Arhitekt in urbanist Nove Gorice Tomaž Vuga je zapisal: »Lahko bi šel v Koper ali ostal v Ljubljani, a sem bil trdno odločen, da se vrnem v Novo Gorico ... Vse nas je prevevalo prepričanje, da prihajamo v perspektivno okolje z neslutnimi možnostmi razvoja, pravi izziv za ambiciozne in dela željne mladeniče.« V: TOMAŽ VUGA, Projekt Nova Gorica, Ljubljana, Založba ZRC, 2018, str. 148.

25. Ibid. Prim: PETRA KOLENC, BLAŽ KOSOVEL, Joško Štrukelj – karizmatični župan z vizijo: v spomin ob 10. obletnici smrti. V: Razpotja, revija humanistov Goriške, št. 38, 2019, str. 64–70.

26. NAŠI RAZGLEDI, Sociološki center v Novi Gorici, št. 15, 12. 8. 1967, str. 405.

munistov in religije. To je bila teoretična razprava, ki je bila pomembna za širše slovensko okolje in ne za novogoriško. Opravila sva prvo sociološko analizo Nove Gorice - analizirala sva strukturo Nove Gorice, torej ljudi, ki so prišli s podeželja in niso bili meščani. Ta meščanski duh ni bil takrat prisoten. Ob sobotah in nedeljah je bila Nova Gorica prazna, saj so ljudje šli na podeželje k svojim staršem, sorodnikom. Ni se še ustvaril mestni utrip in mestno življenje. To so bili šele začetki Nove Gorice. Družbenega življenja skoraj ni bilo. Kar je bilo, se je odvijalo v Park Hotelu.²⁷

Z Marjanom Tavčarjem sta se zaposlila na Delavski univerzi in ustanovila Center za sociološke raziskave. Prva raziskava je bila »Sociološka analiza Nove Gorice«²⁸. Na osnovi zbranih podatkov sta napisala obširno študijo, ki je prikazala strukturo prebivalcev v Novi Gorici, mobilnost, aktivnost prebivalcev, obmejne stike, odnos do samoupravljanja, koriščenje prostega časa in vrednote posameznika. Pripravila sta vprašalnik za drugo zanimivo študijo »Mladi o Zvezi komunistov in veri«. Za takratni čas »revolucionaarna« raziskava je bila edina v Sloveniji, ki je raziskovala odnos mladih do zveze komunistov in vere. Mladi so zvezo komunistov ocenili z mešanimi občutki z veliko kritike, predvsem kot organizacijo, v kateri je večji del članov zaradi koristi. Tudi do vere so bili skeptični in bolj navezani na tradicijo, manj na dejansko verovanje. Zelo zanimiva je bila danes žal izgubljena raziskava o maloobmejnem prometu na Goriškem, v kateri je anonimno sodelovalo 1087 gospodinjstev iz Nove Gorice in okolice, ki je prebivalce spraševala o njihovem prehajanju meje s prepustnico. Slednja je zaradi demokratičnosti in direktnosti odgovorov prebivalk in prebivalcev izjemno zmotila oblast, predvsem pa carinsko službo, saj so prebi-

27. Pogovor z Jožetom Šušmeljem, september 2023, zvočni zapis pri avtorju.

28. MARJAN TAVČAR, JOŽE ŠUŠMELJ, Sociološka analiza Nove Gorice, Nova Gorica, Delavska univerza, 1965, pri avtorju.

valci veliko bolj pozitivno ocenili italijanske carinske službe od jugoslovanskih. Pri slednjih jih je najbolj motila grobost postopanja z »uporabniki« državne meje in jezik – srbohrvaščina.²⁹

Ker raziskave niso dajale tistih rezultatov, kot so oni pričakovali ... Izsledki raziskave so bili bolj kritični do sistema, okolja, družbe. In ta podoba, ki jo je kazala raziskava, jim ni bila všeč. Po tem smo usahnili. To je bilo leta 1968. Zato se je Marijan zaposlil v Meblu, jaz pa na občino kot referent za družbene dejavnosti. Tam je bilo bolj birokratsko delo.³⁰

Leta 1968 je bil izvoljen za predsednika občinskega sindikalnega sveta. Sindikat v takratnem obdobju se je predvsem zavzemal za uveljavljanje samoupravljanja v delovnih organizacijah, v vključevanje delavcev v odločanje v organih upravljanja.

Septembra 1947 je meja zarezala skozi tisočletje enotno pokrajino Goriško. Pokrajina je potrebovala novo središče, zato so se odločili zgraditi novo mesto, ki bo, simbolično, predstavljalo socialistično izložbeno okno na zahod. Izbrani urbanistični načrt Edvarda Ravnikarja je sledil takrat popularnim smernicam modernističnega planiranja švicarsko-francoskega arhitekta Le Corbusierja, ki je predvideval velike zgradbe, dolge drevorede in prostrane zelene površine, središče novega mesta pa je postavljeno ravno na nekdanjem goriškem pokopališču. V petih letih naj bi se v novo mesto naselilo 10.000 ljudi. Že sama gradnja je bila velik ideološki projekt oblikovanja nove, socialistične družbe: pripravljala dela za izgradnjo so v duhu bratstva in enotnosti prostovoljno gradile mladinske delovne brigade iz vse Jugoslavije. Nova Gorica je že po definiciji svojega nastanka mesto priseljencev, ljudi, ki so se v iskanju novih možnosti preselili z okoliških hribov in nato iz drugih

29. MARIJAN DROBEŽ, Ob meji z Italijo, Naši razgledi, 1967, št. 4, str. 65-66. Prim: Ante Bujas Objektiven poskus? Ob sestavku »Ob meji z Italijo«.

30. Pogovor z Jožetom Šušmeljem, september 2023, zvočni zapis pri avtorju.

mestnih središč, zaradi velikega povpraševanja po delavski sili pa tudi iz drugih jugoslovanskih republik. Prva industrija v mestu se je navezala na solkanske mizarje in nastala je ena najpomembnejših jugoslovanskih tovarn pohištva Meblo.³¹

Tkivo skupnosti je živo, se spreminja in prebivalci so našli poti do drugega. Beograd, Ljubljana in Rim so daleč, lokalni prebivalci na obeh straneh pa so iskali stezice, ki so dokaj hitro postale poti, mostovi. Še eden od mladih iz te generacije, ki se je po študiju vrnil nazaj v Novo Gorico, zgodovinar Branko Marušič, je že 28. julija 1965, deset let po Videmskem sporazumu, v *Primorskem dnevniku* zapisal: »Nova Gorica ni le prevzela vloge mejnega mesta, marveč teži k temu, da postane most sožitja dveh narodnosti, ki ju dogodki preteklosti niso usmerjali v sporazumevanje, v katero danes vlagamo toliko upov in želja.«³²

Leta 2025 si najbrž težko predstavljamo, da so med Novo Gorico in Gorico vzpostavili neposredno telefonsko povezavo z ročnim vzpostavljanjem šele 3. aprila 1965. Simbolično sta jo v neposrednem telefonskem pogovoru odprla predsednik občinske skupščine Nova Gorica Joško Štrukelj in župan Gorice Franco Gallarotti ter si izmenjala želje po nadaljnji krepitvi stikov med obema sosednjima mestoma. Menila sta, da bo neposredna telefonska povezava olajšala prijateljske vezi med obmejnim prebivalstvom ter tudi pospeševala gospodarsko in kulturno sodelovanje. Do uvedbe samodejne telefonske povezave je bilo treba na pošti naročiti zeleno telefonsko številko v Italiji in od zasedenosti omrežja čakati več časa na povezavo.³³

31. BLAŽ KOSOVEL, Nova Gorica. Novo mesto na meji, Nova Gorica, Zavod Magistrala, Društvo humanistov Goriške, 2025.

32. PRIMORSKI DNEVNIK, 28. 6. 1965.

33. ŠUŠMELJ, 2024, str. 90.

V Gorici je bil v letu 1965 izvoljen župan Michele Martina, ki je spremenil odnos do čezmejnega sodelovanja. S kolegom Štrukljem sta skupaj obiskovala gimnazijo v Gorici, kar je v odnose med njima vneslo prijateljsko dimenzijo in neposrednost, ki mehča še tako toge in navzven različne institucije, kot so politično prepričanje, država ali ideologija. Glavni slovenski dnevni časopis Delo je julija 1965 poročalo: *»Po petih letih, odkar so zaorali prve brazde v kulturno prosvetnem sodelovanju med mejnima območjema severne Primorske ter s tem začeli podirati resnične in namišljene ovire na tem območju, ugotavljajo, da postaja poglobljanje doseženega ter razvijanje novega vsakodnevna potreba. Brez trdnih stikov, dogovarjanj, izmenjav skupin, prireditev in drugih manifestacij, bi si sedaj že težko zamišljali življenje na tej in oni strani meje. Sodelovanje dobiva razmerja, ki presega možnosti in interese lokalnih skupin.«*³⁴ Po več neuradnih srečanjih³⁵ med županoma je 17. novembra 1965 prišlo do uradnega srečanja delegacij. To srečanje lahko poimenujemo za začetek pristnega sodelovanja med obema Goricama,³⁶ četudi, kot smo videli zgoraj, so bili stiki tudi pred tem. Časopis Delo poroča, da je bilo na primer samo v letu 1965 *»okrog 100 stikov in pogovorov med predstavniki lokalnih oblasti in raznih organizacij ...«*.³⁷ Kljub temu gre za zgodovinski dogodek, ki se je zgodil le štiri leta po postavitvi berlinskega zidu. Sestanek je potekal pod vtisom obiska predsednika italijanske vlade Alda Mora teden dni prej v Beogradu. Na tem obisku mu je bila prvič uradno predstavljena pobuda o izgradnji ceste v Goriška

34. DELO, *Meja ni več ovira*, št. 204, 30. 7. 1966.

35. PRIMORSKI DNEVNIK, *Med pogovori predstavnikov Gorice in Nove Gorice sklenili konkretno reševati obmejna vprašanja*, št. 274, 18. 10. 1965.

36. TOMAŽ VUGA, 2018, str. 313.

37. DELO, *Odpirajo se nove možnosti. Dobri sadovi sodelovanja med obmejnimi področji na Goriškem*, št. 144, 31. 5. 1965.

Brda po italijanskem ozemlju na pobočju Sabotina.³⁸ Tako občinski svet v Gorici kot župan Michele Martina so bili naklonjeni širšemu in bolj poglobljenemu sodelovanju z občino Nova Gorica in Jugoslavijo. Martina je bil med ustanovitelji revije *Iniziativa Isontina* in Srednjeevropskih srečanj v Gorici (*Incontri culturali Mitteleuropei*), ki so postala stičišče izmenjave in spoznavanja sosednjih kultur.³⁹ Michele Martina je tisti čas takole opisal: »V tistem obdobju je dr. Štrukelj bil župan Nove Gorice. Prva srečanja med dvema županstvom so bila v glavnem vljudnostnega značaja, v slogu dobrega sosedstva in medsebojnega spoznavanja, bolj kot prave seje s točnim dnevnim redom s točno navedenimi točkami, o katerih naj bi razpravljali. Toda že od prvega trenutka se je oblikoval jasen občutek, da bo mogoče nadaljevati z dialogom, saj smo se znašli pred osebami, s katerimi je bilo mogoče načeti nujne zadeve, ki jih je obmejna stvarnost postavljala na mizo in se je bilo treba z njimi soočiti, da bi zagotovili trajne pogoje sožitja in kulturnega ter družbenega napredka ob nastavitvi novega konstruktivnega vodenja glede na prejšnja stanja, ki so bila značilna po prevladi radikalne komunistične partije, sovražnice vsake neobhodno potrebne prožnosti za spremembo odnosov z državami demokratične in liberalne usmeritve, kot je bila Italija. Takšna drža je izvirala iz še preveč svežega spomina na osovražen fašistični režim.«⁴⁰

Življenje je bilo kar pestro. Takrat je nastalo profesionalno goriško gledališče (1968- 1970), prej je bilo amatersko. Znani režiser Jože Babič je postavil pogoj, da pride v Novo Gorico kot direktor gledališča le, če bo dovolj profesionalnih igralcev. In tako se je začel

38. JOŽE ŠUŠMELJ, 2024, str. 92-93.

39. Prim.: FERRUCCIO TASSIN (ur.), *Mitteleuropa 25 anni*, Gorizia, ICM, 1993.

40. *Nuova Iniziativa Isontina*, št. 51, str. 50-52. V: ŠUŠMELJ, 2024, str. 92.

lo goriško gledališče, ki je bilo sprva v manjši dvorani v Solkanu. Nastala je revija Goriška srečanja, ki je bila zelo kvalitetna. To je bila Štrukljeva zamisel. Cvetko Nanut je bil prvi urednik Goriških srečanj in še skupina : Branko Marušič, Tomaž Vuga, Slapernik ... V tej prvi skupini me ni bilo, ker sem bil pri vojaki. To je bilo leta 1965. Že takrat je naletela na določen odmev in uspeh. Nova Gorica je bila takrat majhna. Stanovanje sem dobil v nebotičniku, Ledin sploh ni bilo, bili so ruski bloki, začele so nastajati trgovine, ker so Italijani hodili k nam kupovati meso. Maloobmejni promet je dal osnovo in zagon, da se je lahko Nova Gorica razvijala, zlasti na trgovskem področju. To je dalo osnovo, da se je Nova Gorica hitreje razvija. Bilo je treba zadovoljiti italijanske kupce, da nastanejo nove trgovine.⁴¹

V slovenskem oziroma jugoslovanskem okviru je v zgodovinopisju obdobje med letoma 1964 in 1973 označeno z izrazom »čas demokracije«, ki so mu v drugi polovici sedemdesetih let sledila tako imenovana »svinčena leta«.⁴² Ta čas zaostritve je v Jugoslaviji nastopil nekaj let po zatrtju praške pomladi leta 1968, ko je ves svet opazoval, če bo »socializmu s človeškim obrazom« uspelo. Čeprav so bila na Zahodu že v začetku petdesetih let prva pričevanja o grozodejstvih v sovjetskih taboriščih pospremljena tudi z intelektualnimi traktati, pa se marsikaj spremeni tudi po izjemno odmevnih objavah Solženicinovega *Arhipelaga Gulag* leta 1973.⁴³ Ob koncu leta 1972 je Tito poslal pismo vsem jugoslovanskim komunistom, po katerem naj bi v naslednjem letu svojo kritiko in samokritiko udejanjale organizacije Zveze komunistov od lokalnega

41. Pogovor z Jožetom Šušmeljem, september 2023, zvočni zapis pri avtorju.

42. BRANKO MARUŠIČ, Sedemdeseta leta ali o dogodkih iz županskega mandata Jožeta Šušmelja. V: ŠUŠMELJ, 2024, str. 235.

43. JURE RAMŠAK, (Samo)upravljanje intelekta. Družbena kritika v poznosocialistični Sloveniji, Ljubljana, Modrijan, 2019, str. 29.

do državnega nivoja. V pismu sta predsednik in sekretar izvršnega odbora ZK Jugoslavije Stane Dolanc obsodila »malomeščanstvo«, »politikantstvo«, oportunistem in frakcionaštvu znotraj ZK in poudarila nujnost idejne akcijske preobrazbe. V prvi številki leta 1973 je uvodničar *Primorskih novic* zapisal: »*Sedanja etapa revolucije je odločilna za razvojne smeri in usodo socializma v Jugoslaviji. Bistvo je v tem: ali bo delavski razred zagospodaril s celotno družbeno reprodukcijo in zagotovil odločilno vlogo pri političnem in družbenem odločanju, ali pa se bodo okrepili tisti odnosi in sile, ki nasprotujejo interesom delavskega razreda, socializma in samoupravljanja. V tem prelomnem trenutku ima Zveza komunistov povečano odgovornost za smeri družbenega razvoja, za funkcioniranje in razvoj sistema, socialističnega značaja oblasti delavskega razreda, za socialistično vsebino vseh družbenih odločitev.*«⁴⁴

Podoba časa se nam skozi listanje *Primorskih novic* kaže v letu 1973 tudi v Novi Gorici. V začetku leta je kolektiv Goriških opekarn slavil velik delovni uspeh, saj je izdelal 60-milijonto opeko, nekaj tednov kasneje pa je bila podpisana pogodba z italijanskim partnerjem za izgradnjo tovarne keramičnih ploščic. Na sončno in mrzlo nedeljo, 14. januarja, je jugoslovanski Nobelov nagrajenec za književnost Ivo Andrić obiskal Novo Gorico in jo opazoval s Svete gore. Na Gradu Kromberk si je ogledal zbirke muzeja in se vpisal v knjigo vtisov.⁴⁵ Kino v Novi Gorici je tiste dni vrtel filme, ki so bili v popolnem nasprotju s Titovo poslanico ob koncu prejšnjega leta: ameriški barvni film *Ljubezenska zgodba*, ameriški barvni film *Na poti za Shallock*, italijanski barvni film *Tujec* in jugoslovanski barvni film *Popoldne nekega fazana*. Ivo Andrić je bil prvi

44. PRIMORSKE NOVICE, *Ob novem letu*, št.1., 2. 1. 1973.

45. PRIMORSKE NOVICE, Dr. Ivo Andrić v Novi Gorici, št.4., 19.1.1973.

nobelovec v mladem socialističnem mestu. Kljub temu sta nekaj mesecev kasneje častna občana med drugimi postala politika Lidija Šentjunc in Miha Marinko. Mesto na meji je živelo več življenj: na Sabotinu je bila takoj po novem letu na jugoslovanski strani slavnostna otvoritev nove karavle. Čuvaji državne meje so names-to prejšnjega štedilnika na drva dobili novo kuhinjo s štedilnikom na plin in elektriko.⁴⁶

V sedemdeseta leta je novogoriška občina vstopila z županom Rudijem Šimacem. Izvoljen je bil aprila 1969 na volitvah, ki so pokazale, da je usahnil monopol komunistične partije pri kadriranju.⁴⁷ Na lokalnem nivoju se tudi na notranjem parketu kaže, da »svinčena« leta le niso bila tako zelo zadušljiva ter so se institucionalne in »kavarniške« debate nadaljevale v podobnem ritmu kot v šestdesetih letih: v odpiranje. Osnovo za kasnejše Osimske sporazume je dalo srečanje med jugoslovanskim zunanjim ministrom Minićem in italijanskim Medicem v Dubrovniku, 19. in 20. marca 1973. Na tem srečanju sta se dogovorila o izhodiščih za pogajanja o dokončni ureditvi državne meje in dokončni uveljavitvi Londonskega sporazuma. Vendar je ta dogovor vse leto 1973 in do maja 1974 miroval.⁴⁸ Zdi pa se, da je mirovalo tudi jugoslovansko gospodarstvo, ključne besede, ki zaznamujejo javni medijski diskurz v letu 1973 in 1974 so: sestanek, TOZD (Temeljna organizacija združenega dela), likvidnost, nelikvidnost, stabilizacija, sanacija, integracija. Skratka, leto medsebojnega pogovarjanja in dogovarjanja. Tudi prehodi »najbolj odprte meje« med Vzhodom in Zahodom so se v prvi polovici leta upočasnili, samo v februarju

46. PRIMORSKE NOVICE, Nova karavla na Sabotinu, št.3, 12.1.1973.

47. BRANKO MARUŠIČ, Sedemdeseta leta ali o dogodkih iz županskega mandata Jožeta Šušmelja. V: ŠUŠMELJ, 2024, str. 235.

48. ŠUŠMELJ JOŽE, 2024, str.129.

1973 je bilo pol milijona manj ljudi, ki je prestopilo jugoslovansko-italijansko mejo.⁴⁹ Višje cene in gospodarska kriza sta terjali svoj davek. Marca je bil sprejet nov zakon o omejevanju svobode tiska. Spremembe uredniških konceptov, ki so jim sledile tudi nekatere kadrovske menjave, so se kazale v spremenjenem načinu poročanja, ki je nasprotoval »liberalizmu«, »nevtralizmu« in »malomeščanskem okusu« ter se namesto k zahodnim trendom usmerjal na prostor Jugoslavije in neuvrščenih držav.⁵⁰ Leta 1974 je bil Jože Šušmelj izvoljen za predsednika Skupščine občine Nova Gorica:

Iz socialistične zveze so me predlagali za predsednika občine in takrat sem na to pristal. Pred menoj je bil Rudi Šimac predsednik. Bil je zelo sposoben, samoglav in trmast Breginjec in midva sva se v redu razumela. On se je zameril partiji, ker ko je bil izvoljen, je bil uradni kandidat za predsednika Boris Kovšca. Takrat je bil le eden kandidat za predsednika občine. Jožko Štrukelj je organiziral. Štrukelj je bil za Rudija Šimaca, da bi bil predsednik. In to je bil cel vik in krik. Star župan je tako izvolil novega. To je bil edinstven primer v Sloveniji. Po štirih letih njegovega županovanja, so naši mene, da kandidiram za predsednika občine kot bolj zmeren. Na to sem pristal, a sem prosil, naj prej uredijo s Šimacem, da ne bo spet akcija in bom izvisel. Rudiju Šimacu so potem ponudili, da bo delegat v Zveznem zboru v skupščini Jugoslavije. Postal je poslanec v Beogradu in zelo dejaven je bil.

Prav v tem času je Jugoslavija na začetku leta 1974 na mejnih prehodih nekdanje cone B (Škofije, Pesek in Sv. Jernej) namestila kovinske table z napisom SFRJ, Socialistična federativna republika

49. PRIMORSKE NOVICE, *Med Jugoslavijo in Italijo. Pusta meja*, št. 11, 9. 3. 1973.

50. JURE RAMŠAK, 2019, str. 64.

Jugoslavija. Italijanska vlada je protestirala in jugoslovanski vladi konec februarja 1974 izročila diplomatsko noto, v kateri je trdila, da jugoslovanska suverenost ni bila nikdar razširjena na ozemlje cone B neuresničenega STO. Menila je, da ta odločitev nima nobene podlage niti v enem sporazumu z italijansko vlado in je v nasprotju z Mirovno pogodbo in Londonskim memorandumom o soglasju. Jugoslovanska vlada je zanikala tako stališče. Menila je, da sta Mirovna pogodba in memorandum o soglasju del splošne ureditve v Evropi po drugi svetovni vojni. Vsake spremembe teh odnosov, ki so potrjeni z mednarodnimi sporazumi, se ne more tolmačiti drugače kot revizijo stanja v Evropi, doseženega po drugi svetovni vojni.⁵¹ Italijanska vlada je umaknila noto, ki jo je poslala 21. februarja 1974, »ker da taka nota nikoli ni bila odobrena in ne obstaja«, vendar pa je generalni direktor za politične zadeve v italijanskem zunanjem ministrstvu naslovil ustno demaršo in ponovil, da je namestitev tabel na mejnih prehodih bivše cone B v nasprotju z mirovno pogodbo, saj se jugoslovanska suverenost nikoli ni razširila na ozemlje, ki je po mirovni pogodbi označeno kot cona B neuresničenega tržaškega ozemlja. Bilo je izmenjanih še nekaj not, v katerih je Jugoslavija odklonila tudi to demaršo.⁵²

Čeravno je tisk na tej in na drugi strani meje tej temi posvečal veliko pozornosti, tudi zaradi množičnih zborovanj in protestov po vseh krajih, ki so spominjali na leto 1953, to ni bilo več leto 1953. Tudi ob prebiranju tiska namreč ob prispevkih, ki obravnavajo politično aktualne teme (ne)sodelovanja in spora med državama vse bolj prevladujejo tudi prispevki o sodelovanju, ki je nato z podpisom Osimskih sporazumov dobilo nov, večji zagon.

51. JOŽE ŠUŠMELJ, 2024, str. 115.

52. Ibid.

Že julija 1974 je prišlo do srečanja delegacij obeh občin v Novi Gorici. Takrat je bila sprejeta skupna deklaracija o sodelovanju, in to ravno v času, ko so še potekali tajni pogovori o dokončni ureditvi odprtih vprašanj med državama (poznejši Osimski sporazumi). V obširnem dokumentu so predstavniki obeh občin poudarili, da je proces odpiranja meje prinesel zelo ugodne posledice miroljubnega sožitja tako prebivalstvu ob meji kot tudi obema narodoma. Sodelovanje dveh občinskih uprav na območju, kjer se prepletata različni družbeni ureditvi, je bil pomemben element tudi za gospodarski napredek in razvoj novih odnosov v tem delu Evrope. Poudarjen je bil tudi pomen odprte meje za izboljšanje položaja slovenske manjšine v Italiji in italijanske v Sloveniji. Deklaracija ugotavlja, da sta se zlasti poglobila sodelovanje na področju kulture, šolstva in športa ter izmenjava stališč in pogledov na odprta vprašanja, zlasti pri načrtovanju infrastrukture in v urbanizmu.⁵³

V letu 1975 se je dotedanje sodelovanje med občinama Gorica in Nova Gorica bistveno razširilo. Občasna srečanja predstavnikov obeh občin so postala preozek okvir za poglobitev in širitev sodelovanja. Ponovno srečanje delegacij obeh občin je bilo 9. januarja 1975 v Gorici. Glavni namen srečanja je bil sprejeti program sodelovanja med občinama. Dogovorili so se za izmenjavo informacij o poteku priprav za izgradnjo mednarodnega mejnega prehoda Štandrež–Vrtojba, posodobitev Videmskega, Goriškega in Tržaškega sporazuma ter ustanovitev komisij za sodelovanje med občinama in pokrajino.

53. JOŽE ŠUŠMELJ, 2024, str. 116–117.

Na uradnem srečanju delegacij so bile ustanovljene skupne komisije, ki naj bi poglobljeno in tudi samoiniciativno spodbujale raznovrstne oblike sodelovanja. Ustanovljene so bile komisije za urbanizem in varstvo okolja, za gospodarsko sodelovanje, za kulturo, izobraževanje, mladinska in športna vprašanja, za vodno gospodarstvo in plinovod ter komisija za tisk in informacije. V naslednjih letih po sprejetju Osimskih sporazumov so te komisije opravile pomembno delo.⁵⁴

Na povabilo goriškega župana Pasqualeja De Simoneja (1924–2004) sta se Jože Šušmelj in dr. Vinko Mozetič 25. marca 1975 srečala v Gorici z goriškim županom. Povedal jima je veselo novico, da je italijanska vlada odgovorila na jugoslovansko noto glede mejnega prehoda Vrtojba in privolila v gradnjo.⁵⁵

Novo prelomnico v sodelovanju predstavlja podpis Osimskih sporazumov iz leta 1975, ki so zlasti na Goriškem odpravili ovire, ki jih je predstavljal nerešen natančen potek državne meje.

ZAKLJUČEK

Mislim, da je bilo v jeseni leta 1978, ko je prišel na obisk (Pasquale) De Simone. Prišel je z zanimivo idejo skupni izgradnji večnamenske dvorane, ki bi služila za športne in kulturne prireditve obeh mest. Zgradili naj bi jo na mejni črti na travniku med železniško postajo in mejnim prehodom Solkan. Dvorana naj bi imela dva vhoda, s slovenske in italijanske strani. Državna meja naj bi potekala po sredini dvorane. Tako bi povezali mladino obeh mest, ki bi se v dvorani spoznavala. Stroški vzdrževanja pa bi bili nižji, saj bi se jih delili na polovico. Obljubil sem mu, da bom idejo preveril pri državnih organih. Policija in vojska sta odklonili to idejo, češ da bi

54. Ibid.

55. Ibid.

srečevanja v dvorani nudila možnost tihotapljenja. Čas ni še dozorrel za take ideje. Šla je v pozabo in se po skoraj 50. letih ponovno pojavlja.⁵⁶

V pričujočem prispevku sem (nujno) zelo shematično in nepopolno nakazal sodelovanje med obema občinama po Videmskem sporazumu, saj sem želel ujeti predvsem pogled Jožeta Šušmelja, kot ga predstavi v svoji knjigi. Zelo malo, razen v uvodnem delu pa sem dal poudarka na nesoglasja, nesodelovanja, spore, manifestacije, proteste, ki jih je tedensko v obmejni stvarnosti „produciral“ (ob)mejni diskurz.

Gianfranco Fini, vodja stranke MSI (Socialno gibanje Italije) je konec novembra **1989(!)** prišel na današnji Trg Evrope/Piazza Transalpina s skupino parlamentarcev in mladih članov stranke. Mladi so se vzpenjali na ograjo in metali italijanske trobojnice na slovensko stran. S seboj so prinesli krampe, da bi razbili »goriški Berlinski zid«. Ponesrečena in zgodovinsko napačna primerjava Gorice z Berlinom se pogosto pojavlja v žurnalističnem in političnem besednjaku.⁵⁷ Karabinjerji in policija na italijanski strani so jim onemogočili to početje. Večini lokalnega prebivalstva ob meji je bil shod pripadnikov skrajne stranke iz centra (Rima) smešen in so ga pospremili z ironičnimi in ciničnimi komentarji.⁵⁸ Provokacijo na meji so obsodili na seji goriškega občinskega sveta, tudi goriški župan Antonio Scarano, hkrati pa izrekel je zadovoljstvo, da sta Gorica in Nova Gorica znali reagirati s smislom za humor.⁵⁹

Sociolog Rastko Močnik si v tekstu *Meja in identiteta* zastavi na videz naivno vprašanje: »*Kako to, da so meje "v glavah" prav tam,*

56. JOŽE ŠUŠMELJ, 2024, str.184.

57. O mitu malega Berlina glej: KAJA ŠIROK, *Kalejdoskop goriške preteklosti : zgodbe o spominu in pozabi*, Ljubljana, založba ZRC, 2012.

58. ROBERTO BIANCHIN, *Gorizia e il muro dimenticato*, *Repubblica*, 2.1. 1990.

59. JOŽE ŠUŠMELJ, 2024, str. 206.

kjer so meje "v stvarnosti" – če so pa v stvarnosti meje bolj ali manj naključne, rezultat take ali drugačne zgodovinske kontingence? Naj potemtakem domnevamo, da sodi med naloge človeškega duha tudi to, da motivira nekaj, kar je samo na sebi arbitrarno?» In nadaljuje, da so meje nekakšne "orientacijske točke", so potrebna "sidrišča", okoli katerih potem ljudje pletemo pomenske mreže, skozi katere razumemo svoje bližnje in sebe, organiziramo svoja dejanja. Razlike in meje, ki bolj ali manj samoniklo vznikajo v naravi in družbi, so najboljše gradivo, iz katerih ljudje postavljamo sidrišča in vzpostavljamo orientacijske točke. In če nadaljujem njegovo misel, tudi meje »v geopolitiki na nek način rešujejo blokade, v katere identitetna ideološka politika potiska individualne psihe. Z drugimi besedami: ista politika, ki povzroča sicer nepotrebne probleme "v glavah", ponuja domnevno "neizbežne" rešitve z mejami v dejanskosti. Psihopatologija meje je lahko "psihična" le zato, ker je najprej politično patološka.«⁶⁰

Podobno lahko ugotovimo za stanje, v katerem so se znašle posameznice in posamezniki na Goriškem ob jugoslovansko-italijanski meji po koncu druge svetovne vojne. Ta "psihopatološkost" stanja je bila posledica upravnih, vojaških in političnih delitev od prve svetovne vojne dalje, kjer so posameznice in posamezniki v njihovih domovinah zelo težko živeli z več identitetami, še težje pa je bilo fluidno in hibridno prehajanje med le-temi. Na podoben način, kot je bilo skoraj onemogočeno prehajanje fizične meje po 15. 9. 1947. To je seveda prebivalstvu na tej in drugi strani meje pustilo zelo malo prostora svobodnih (političnih in identitetnih) izbir in jih je prostoru zunanja okoliščina (dve državi, dva različna družbenopolitična sistema) silila v zelo osiromašene identitetne

60. RASTKO MOČNIK, Meja in identiteta. V: Fanuko, N. (ur.): Tomizza i mi. Umag, Pučko otvoreno učilište »Ante Babić«, 2001, 115–130.

izbire. Za to obstajajo zelo konkretni lokalni (politični in socialni) razlogi obmejne realnosti, prav tiste, ki jo je sociolog Močnik zgoraj poimenoval psihopatologija obmejnega diskurza in ki jo nakažuje Finijevo bizarno podiranje berlinskega zidu v Gorici leta 1989.

Borderless je čudovit slogan, s katerim se Evropska prestolnica kulture v našem letu 2025 predstavlja in jo promovira. Vendar: meje obstajajo. Postavljamo jih kot posamezniki in kot skupnosti: sebi, drugim. Postavljanje mejá je način, kako se prek orientacijskih točk sploh lahko definiramo in razumemo med seboj, saj imamo kot posamezniki in kot spominske skupnosti različne, pogosto tudi nasprotujoče spomine na preteklost. Svet brez mejá je brezoblična pretočna gmota brez vsebine. Pravo vprašanje za vse, ki nam je prehajanje mejá vrednota je: kakšne naj bodo te meje in kako (iz) najti načine, da jih premoščamo, prehajamo, živimo.

Mislim, da je bilo ta na nek način tudi poslanstvo Jožeta Šušmelja in njegove generacije v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja v Goriškem prostoru pred podpisom Osimskih sporazumov: iznajti načine, kako iti prek razlik z iskreno željo po sodelovanju na temelju pripadnosti skupnemu zgodovinskemu prostoru, pogosto tudi v nasprotju ali konfliktu z Rimom, Beogradom in Ljubljano.

Jože Šušmelj je bil župan nove Gorice dva mandata (1974–1982), nato je postal podpredsednik slovenske skupščine in vodja delegatov iz Slovenije v zveznem zboru Jugoslavije. Jeseni 1990 je postal jugoslovanski generalni konzul v Trstu in ob osamosvojitvi Slovenije sodeloval pri vzpostavljanju slovenskega konzulata v Trstu. Pozneje je deloval na rimskem slovenskem veleposlaništvu, slovenskem zunanjem ministrstvu in sodeloval pri več komisijah, ki so razreševale odprta vprašanja med slovensko in italijansko dr-

žavo. Šušmelj je bil namreč dolgoletni član in predsednik slovenskega dela Stalne slovensko-italijanske komisije za uresničevanje določil Videmskega sporazuma in od 1997 več kot štiri leta pooblaščen minister na slovenskem veleposlaništvu v Rimu, v času, ko je italijanski parlament sprejemal zakon o zaščiti slovenske manjšine v Italiji. Med letoma 2004 in 2008 je bil slovenski generalni konzul v Trstu. Prizadeval si je za čezmejno povezovanje in za položaj slovenske manjšine v Italiji. Napisal je več knjig, v katerih osvetljuje ključne dogodke in ozadje priključevanja Primorske ter graditve odnosov s sosednjo državo.